

КОМЕНТАРІ

1. “Тому справа відвоювання родючих степів і морського побережжя була одним з головних питань державної політики Росії і України”.

Тема боротьби України за вихід до моря перегукується з попередніми статтями І. Крип'якевича, які, по суті, були підставою для розвитку автором таких думок у тексті 1947 р. Див., напр.: *Крип'якевич І.* “Відвічна вісь” України // Сьогоднішнє минуле – 1939. – Вип. 1. – С. 24–29. Фактично це був відгук на думки Ю. Липи, висловлені у книжці “Призначення України”, про боротьбу за вихід до Чорного і Балтійського морів. І. Крип'якевич доповнював ці думки матеріалами з епохи Хмельниччини – про боротьбу козаків за Білу Русь (“[...] на Білу Русь справляли Україну торгові інтереси, бажання добитися до Балтійського моря”) і зв'язки з Османською імперією (див. коментар № 26; *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 182). Думки Ю. Липи викликали, крім І. Крип'якевича, полемічні міркування також і в інших дослідників того часу: *Ольхівський Б.* [Рецензія] // Ми. – Варшава, 1939. – Кн. 2; *Андрусак М.* Українська “вісь” – фантазії і дійсність // Вістник. – Львів, 1939. – Т. 3. – Кн. 7/8. – С. 502–507.

2. “Гніт українських і польських магнатів та шляхти налягав на увесь український народ, і сам Хмельницький відчув його вагу, коли магнати відібрали йому його хутір, – тому він і очолив народне повстання проти панів”.

У популярних статтях І. Крип'якевич іноді згадував, що причини, чому Б. Хмельницький піднявся проти Польщі, були особистих кривдах гетьмана. Наприклад, наприкінці 1920-х рр. історик писав в одній із журнальних статей: “Почин до революції вийшов з рядів реєстрових [...] Було триста тих, що зразу подали собі руки до майбутньої акції, але вони були представниками всіх полків. Між повстанцями знайшовся і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Що пристав до заговору цей досвідний “полевий вождь”, статочний хазяїн, власник немалих хуторів людина немолода, поперх 50 років, – то головною причиною сього були переслідування, яких він зазнав від сусідніх панів. [...] Ці власні переживання відкрили Хмельницькому очі на недолю козацького стану і завели його в ряди повстанців” (*Крип'якевич І.* Початки Хмельниччини // Життя і Знання. – 1929. – С. 138). Але загалом історик дотримувався погляду що події 1648 р. готувалися Б. Хмельницьким та іншою старшиною ще задовго до першого виступу козаків проти Польщі, а випадок з Чаплінським у Суботіві став лише приводом до виступу: “Визвольна війна не виникла раптом і несподівано 1648 р., а підготовлялася протязі кількох років”, – писав історик (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 106, 107–111). У наш час найпомітнішим виразником таких думок є В. Степанков (див., напр.: *Степанков В. С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 21).

3. “З прямих зносин між Україною і Портою залишилися тільки фрагменти листування, разом ледви 20 документів [...]”.

У російськомовному варіанті статті 1949 р. І. Крип'якевич писав точніше: “Из прямой переписки Хмельницкого с Портой остались только небольшие фрагменты: всего 6 писем Хмельницкого и около 15 турецких документов” (арк. 1). З часу після написання цієї статті до переліку листів Хмельницького додався ще один, знайдений істориками у Стамбулі й виданий двічі у 70-х – 80-х роках у перекладі з османської французькою та англійською мовами, див.: *Lemercier-Quelquejay Chantal.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1970. – № 11 (3). – P. 454–461; *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı.* – Paris; The Hague, 1978. – P. 188–197; *Riedlmayer Andréas, Ostapchuk Victor.* Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII – N 3/4 (December). –

Р. 453–472. Станом на початок 90-х років аналіз дипломатичного листування османських урядовців з Богданом Хмельницьким провів Ю. Мицик: *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* – Запорожье, 1993. – С. 42–47.

4. “[...] вони публіковані нарізно у різних видавництвах [...], у перекладах, які потребують незвичайно обережного і критичного підходу”.

Переклади листів 1655 р. з османської на старопольську мову (XVIII ст.), використані М. Костомаровим ймовірно, дали І. Крип’якевичеві поштовх до написання цієї статті. “У нашій праці ми даємо критичний аналіз цих турецьких листів, на яких Костомаров спирає свій несправедливий осуд політики Б. Хмельницького”, – писав І. Крип’якевич у 1947 р. (арк. V). Ці переклади автор уважав неточними якраз у місцях, де йшлося про підданство Б. Хмельницького султанові (див. також коментар № 24).

5. “З архівних матеріалів ми використали папку “Турецькі справи” у рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР”.

Йдеться про виписки й нотатки, що робилися з московських архівів для М. Грушевського у середині 1920-х – на початку 1930-х рр. Сьогодні ці нотатки зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Виписки з “Турецьких справ” Посольського приказу (1648–1668) див.: ІР НБУВ. – II, № 15545–15548). Цю працю над копіюванням джерел у Древнехранилищі Московського відділення Центрального історичного архіву РРФСР проводила археографічна експедиція, організована М. Грушевським у середині 1920-х рр. Співробітниками експедиції були Д. Кравцов, В. Євфимовський, П. Нечипоренко, В. Юркевич, В. Гарасимчук, С. Глушко, А. Єршов та ін. (*Юркова О.* Дмитро Кравцов та його спогади про Археографічну експедицію до Московського “Древнехранилища” // *Український історик* – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 383–384). Про роботу експедиції над копіями, зокрема з “Турецьких справ”, Д. Кравцов писав: “Отобранные нами материалы фиксировались на особых листках, с указанием каждого документа его начала и окончания и потом передавались специальным работникам (копиисткам) для переписывания на предмет отправки потом в Киев, в адрес Кафедры. В разное время таких работниц было разное количество, но почти постоянными были: сестры Шуйские – Мария и Елизавета, Е. Баландина и К. Гронская. Переписанные материалы тщательно сверялись и потом уже отправлялись в адрес кафедры” (*Кравцов Д.* Археографическая экспедиция в Москву для сбора архивных материалов по истории, экономике и культуре Украины с древнейших времен до наших дней // *Український історик* – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 396).

6. “Але цей буржуазно-націоналістичний історик (М. Грушевський – Я. Ф.) всю діяльність Хмельницького намагався змалювати як ворожу Росії і з цього погляду оцінював також українсько-турецькі зв’язки”.

У цій фразі відображено важку атмосферу, в якій І. Крип’якевич змушений був жити у другій половині 40-х – 50-х роках і пристосовуватися до вимог радянської політики щодо осуду М. Грушевського та цілої його школи. Питання про те, як партійна номенклатура і цензура у 1940-х рр. “ламала” Івана Петровича, досі залишається належним чином не дослідженим. Вимоги до І. Крип’якевича “покаятися” у своїх поглядах дуже часто висувалися у досить вульгарній ультимативній формі, коли, наприклад, пересічні редактори партійних періодичних видань завертали І. Крип’якевичеві його статті (див., напр.: Архів Івана Крип’якевича – Папка № 235: “Публіцистика 1940–60 рр. (рукописи)”). – Стаття І. Крип’якевича “Українсько-російська дружба” (1946); лист від редактора газети “Правда України” до І. Крип’якевича з вимогою рішучіше засудити свої старі погляди (1946; підп. Л. Троскунов); супровідна записка Яценка (1946); відповідь І. Крип’якевича редакції (1946)).

Крім вимог засудити наукові та методологічні позиції М. Грушевського (і свої власні, висловлені до 1939 р.), І. Крип’якевич у цей період терпів багато закидів за свою популярну “Історію України” (Львів, 1941. – 70 с.), де наприкінці його тексту (липень 1941 р.)

видавництво дописало без його згоди такий абзац: “І аж 1941 рік приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добудесобі волю і самостійність” (Там само. – С. 69).

І. Крип’якевич дуже важко переживав таке знуцання над внутрішнім духом своїх праць. На одному з відбитків своїх статей під тит. “Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії України”, де без згоди автора було зроблено багато редакційних дописів, друкованих в одному пропагандивному збірнику, перед переліком авторів І. Крип’якевич дописав: “Прокляті народом” (Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 23б: “Публіцистика 1940–60 рр. (друковане)”). – Вирізки з газет зі згадками про пропагандистську діяльність І. Крип’якевича (добірка за 1954 р.). Один з активістів українського підпільного руху 1940-х – 1950-х рр. згадує з цього приводу про І. Крип’якевича та інших українських діячів науки і культури (Б. Барвінський, Ф. Колесуца ін.): “Для українського інтелігента, вихованого на зразках високої європейської культури такі принародні виступи були великим моральним приниженням. Іронія полягала в тому, що більшість з них всіма фібрами своєї вільної душі ненавиділи московську тиранію, але були змушені її вихвалити” (Куп’як Д. Спогади нерозстріляного – Торонто Нью-Йорк, 1991. – С. 216).

7. “В 1627 р. на султанській раді вирішено побудувати нові турецькі замки на долині Дніпра, але цього рішення не повелося виконати, бо запорожці зруйнували один із старих татарсько-турецьких замків, Іслам-Кермен”.

У своїх попередніх працях І. Крип’якевич уже порушував питання про значення Іслам-Кермена в українсько-татарсько-турецьких взаєминах у XVII ст. Однак точної дати захоплення запорожцями цього міста у 1620-х рр. історик не вказував, див.: *Крип’якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького III. Державні межі; IV. Дороги // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 125; його ж. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 300.*

У 1950-х рр. історик також порушував це питання. Про те, що запорожці зруйнували Іслам-Кермен у 1628 р. і після цього місто лишилося у руїнах понад 20 років, див., наприклад, у статті: *Крип’якевич І. З минулого Каховки // Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки – К., 1951. – № 4. – С. 57.*

8. “Початок цих переговорів нам відомий тільки з оповідання, записаного у книзі польського мемуариста, Голінського”.

Це джерело, що зберігалося у львівському Оссолінеумі було відоме І. Крип’якевичеві ще з передвоєнного часу. Однак у 1947–1949 рр. історик використовував рукопис Голінського лише з цитат, наведених у М. Грушевського та інших істориків, оскільки оригінал рукопису на той час у Львові вже не було, а фотокопія що сьогодні зберігається в Інституті історії України НАН України була зроблена в Польщі і передана у Київ лише у 1949 р.: *Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам’ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87.* Інші дослідники цієї епохи у 1940-х рр. також використовували рукопис Голінського з цитат у працях Л. Кубалі, М. Грушевського та ін. Див., напр.: *Miller I. S. Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.; Ruch chłopski w Wielkopolsce w 1651 r. – Warszawa, 1952. – S. 61–62. – (Biblioteka Historyczna “Książki i Wiedzy”, t. 17).*

9. “Повний текст оповідання Голінського не опублікований [...]”.

У цьому тексті М. Голінський згадує, що в липні – серпні 1648 р. – це вже було друге посольство від Б. Хмельницького до Порти за той рік, див.: *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України Відділ рукописів – Ф. 5: Оссолінські – Од. зб. 189/II. – Арк. 141–142.*

“Nowyny o Hmielnickim.

Fortelna y przemislna zdrada Boc[h]dana Hmielnickiego, principła rebelizanta starszego kozakow zaporowskich przeczyw Koronie Polskiej y *Wielkiego zxięstwa* Litewskiego 1648.

Ggy podniosz Chmielnicki rebelyą z kozakamy zaporowskimi przeczyw Koronye Polsky, nastąpywszy na woyska rozdzielone kwarciane na Ukrainie, znioszysy pierszy oboz z kielkatisięczy woyska, znyoszsi potym y węższy oboz abo tabor, poymawszy i. m. pp. hetmanow, hordę tatarską przywiodszy na Ukrainę, popliądrowawszy miasta, zomky, wszy, liudu wiele pozabyiawszy y w niewolę tatarską drugich oddawszy. A wydąc potym swoy tak wielky excesz y zbrodnie, ktore porobił przeciw Bogu y Rzeczy Pospolitey, a wtpiając o sobie, aby mu to miało snadno uszcz bez pomsty srogi, y karania, obawiając szie, pocął zazywac takiego sposobu: posłał do cesarza tureczkyego pierszą radą, ofiaruiąc cesarzowy wierne posługi swoje, aby go przyjął pod swą obronę y pomoczy swey aby mu dodał przeciwko Poliakom, obiecuiąc mu wszistkę Rusz poddac y Poliakoy snadno wzyąc moze, gdysz teraz w Polsce interregnum, krolia nie mają. A zeby go oszadził na gospodarstwye wołoskym, a Łupuła, hospodara wołoskyego, zeby zruciał iako zdraice, ze on, dawszy corlę swą do Litwy za xziążęcia Ianusza Radzywiła, tam swe skarby wiwozy y ma porozumienie z Poliakoy przeciw cesarzowy. Gdy takowe poselstwo cesarz ubyszal, znosził szie z pewnemi wezeramy, a osobliwie z naystarszym wezerem, ktory, ponieki był przyhilny Poliakom, nie radził przymierza łamac cesarzowy y woyni podnoszycz bez przicini przeciw Poliakom. Czo y cesarz toz rozumywał o Hmielnickim, ze to człowiek lieky wiary som, y poddanstwa niedotrzymawszy przeciw panu swemu y Rzeczypospolitey porwał szie, niegodziem wiary y ta ultayska kupa swawolnich kozakow. A pod czas smierczy kroliewsky y Polska pana nie maćzy, nie godzi szie im przimierza łamacz, any ych tesz woiozac oszierociłych. A Hmielnicki mny godziem wiary, aby iei miął dotrzimac, panu swemu y Rzeczypospolitey nie dotrzimawszi ie.

Chmielnicki, dowiedziawszy taky odprawy poków swych, pocął szie ofiarowacz Rzeczy Pospolitey, Tataroy odprawiwszy z pokorą wilczą swoią y załuiąc takowego złego postępkę, a nahiliayący szie do zgody y ofiaruiąc wiare szcerą swoie przeciw Rzeczypospolitey, zeby telko w ych krzywdę weyzreli, wiprawił posły swe na conuocatę. Naznacono comissarzow // z conuocatye od Rzeczypospolitey do kozakow, aby weyzreli w krzywdy ych y dał im do takyey rebely przisłó, iako iest wizey.

A interim Chmielnicki posłał znou do Turek, do ianczarow y do baszow, ofiaruiąc przyiaz[n] swoię y posługi wierne z kozakamy swemy, prosząc o pomocz przeczyw Poliakom, oznaymuiąc, ze teraz czas nailiepszy y nasposobnieyszy do oszągnięcia Ruszy y wszistkiew Korony Polsky, któą chce poddac. Takze, ze krolia w Polsce nie mają, ani zadney gotowosczy, iako yusz pierwey piszał o tym do cesarza, telko zeby mu teraz pomoczy dodano przeciw Poliakom, Tatarow zeby posłano z kielkadziesiąt tiszęczy. O hospodarze wołoskym Łupulie znacz dał, ze przeciw Turkom woysko zbiera y zradzyc hce, mać porozumienie y zpowinowaczenie s Poliakoy. A tak zeby go [Chmielnickiego] na gospodarstwo wołoskye wszadzono, a Łupuła zruciono, ofiaruiąc szie som go z Wołoch wygnacz y oszieszcz panstwo wołoskye.

Gdy to ianczarowie usłyszeli, zbuntowawszy szie na cesarza, ze na woynę z Poliakoy pozwolycz nie chciął, poymawszi go, do więzięcia wszadzili y tamze go zabieli. Sina iego namłodszyego w osmy liat na panstwo wszadzili y cesarzem uczynieli, przydawszy mu wezera za pedagoga abo regimentarza. A tamtego wezera rosziakaly pierszego y inszych, czo przy radzie cesarza zabitego bely, mowiąc, ze liepiey Wenetow teraz zaniechacz bę, a s Poliakamy woynę zacąc, maiąc teraz łacną y snadną okaziją do wzyęcia y zwoiowania kroliestwa polskiego (iako sz słychac bę, zeby Wenecy między iancary rzuciłwszy sporo względem swey woyni beli przyciń zabycia cesarza tureckeyego, aby mogli bydz uwolnieny).

Wesly potym w radę wezerowie y baszowie tureczcy, iezeli mieli wierzyc y poufacz obietniczom Hmielnickiego y dacz mu pomoczy. Niezdó szie to iako góloczie y ultaysky swowolni kupie kozaczky, aby mieli ufacz, alie obieczaly pomocz Hmielnickiemu, Tatarow poslacz kielkadziesiąt tiszęczy, a zeby szie starł o Kamieniec Podolsky, ktory skoro odda w

ŗęczy tureczkie y zŗemiŗę Ruskŗę przy tym, bŗdzie miaŗ dalsze poszielky y hospodaŗem woŗoskym bŗdzie postanowiony”.

10. “Але приходиться сумнŗватися, чи Хмельницький мав такий рŗшальний вплив на цей заговір, як це оповŗдає Голінський [...]”.

Цей висновок переŗукується висновком М. Грушевського зŗидки І. Крип’якевич узав це оповŗдання Голінського “Муслийти також жави пересилки з кримською ордою, мабуть, i з Константинополем – але про них, на жаль, не маємо нŗяких певних зŗисток, тŗьльки далекi й баламутнi поголоски. Так з приводу двiрської революцiї, що стала ся в Царгородi лiтом 1648 р., [...] в Польщi оповŗдали, що революцiю сю зробив Хмельницький. [...] Поки що иньшi джерела не дали нiчого для потвердження цього оповŗдання, зŗисного тŗьльки з зŗірки Голінського” (Грушевський М. Історiя України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 59).

11. “Лист треба вважати пiдробкою якоїсь людини, що хотiла скомпрометувати Хмельницького, як прихильника турецького пiдданства”.

Питання щодо автентичностi цього листа має вже певну традицiю в iсторичнiй лiтературi. Вперше вiн був опублiкований С. Барончем (*Barcz Sadok. Pamietnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce.* – Lwów, 1874. – S. 136–137). В українській науцi В. Липинський не пiддавав змiст цього листа сумнiву наголошуючи що восени 1648 р. Мегмед IV прийняв Богдана Хмельницького у своє пiдданство (Липинський В. Україна на переломi 1657–1659: Замiтки до iсторiї українського державного будiвництва в XVII-м столiттi – Фiладельфiя, 1991. – С. 21). М. Грушевський на висновки якого спирався І. Крип’якевич, хоч i пiддавав автентичнiсть листа сумнiву та наводив його рiзні списки, проте не аргументував своєї позицiї детальнiше, лише наголосивши “Автентичнiсть цього листа вважати сумнiвнiм” (Грушевський М. Історiя України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135). Пiдтримуючи цю думку як бачимо, у 1947 р. І. Крип’якевич вважав цей лист пiдробкою, що робилася з метою скомпрометувати українського гетьмана. Згодом, майже через 15 рокiв пiсля написання цiєї статтi, iсторик ґрунтовнiше зупинився на цих висновках “Викликає сумнiви достовiрнiсть листа Богдана Хмельницького до турецького султана вiд жовтня – листопада 1648 р., – писав вiн у 1960 р. – Мiсце написання цього листа i його дата неоднаковi в рiзних копiях [...]. Це робить лист пiдозрiлим. [...] Полiтичнi комбiнацiї з Туреччиною (у 1648 р. – Я. Ф.) не могли мати для України серйозного значення. Лист до султана треба вважати пiдробкою. Автором його була людина, ознайомлена з поглядами козацької старшини, людина, яка умiла їх передавати, особливо тодi, коли йшлося про вiдносини Запорозького Вiйська i шляхетської Польщi. [...] Складач пiдробки прагнув скомпрометувати Богдана Хмельницького в очах волоцького (молдавського) воєводи Василя Лупула, показати, що український гетьман iнтригує проти воєводи перед султаном Отже, мета пiдробки – вбити клин у вiдносини мiж Україною i Молдавією. Пiдробити лист мiг хтось вороже настроєний до Хмельницького, можливо, якийсь полiтичний агент Польщi в Молдавії” (Крип’якевич І. Пiдробки документiв Богдана Хмельницького // Науковi iнформацiйний бюлетень Архiвного управлiння УРСР. – 1960. – № 3. – С. 6–7). У виданнi документiв Богдана Хмельницького у порядку вiдбитих вiдбитих цей лист у додатках помiж сумнiвними та пiдробленими документами (Документи Богдана Хмельницького/ Упор І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 626–627).

З роками цi мiркування І. Крип’якевича забулися. Наприкинцi 80-х рр. Я. Качмарчик, наприклад, висловився, що пiдстав для сумнiвiв щодо автентичностi листа немає (*Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielnicki.* – Wroclaw etc., 1988. – S. 95). Я. Дашкевич вiдповiв польському iсториковi, що в умовах, коли в українській науцi заборонено було говорити про турецький протекторат над Б. Хмельницьким, упорядники зŗірки вимушенi були вiднести цей лист до сумнiвних i видрукувати його в додатках (Дашкевич Я. Иван Крип’якевич – iсторик України // Крип’якевич І. Історiя України – Львiв, 1990. – С. 14).

Однак, незважаючи на ту реальнiсть, в якiй жили дослiдники Хмельниччини в радянську епоху І. Крип’якевич, як впливає з його висновкiв, все ж таки вважав цей лист

подробленим. Інша справа, наскільки можна визнати його аргументацію переконливою. У той самий період 1940-х рр., коли І. Крип'якевич працював над своєю статтею, проблему підданства Хмельницького Порту у червні 1648 р. вивчав також О. Прицак на основі османської хроніки Наїми (*Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143–160; Pritsak Omelian. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Bd. 6 – S. 266–298; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192*). Тому треба визнати, що у 1648 р. відбувалися досить жваві дипломатичні контакти України та Османської імперії і дипломатичне листування восени того року було цілком можливим.

Крім того, деякі застереження викликають сумніви, викладені І. Крип'якевичем на основі цього листа Хмельницького до султана, щодо можливої молдавської політики українського гетьмана у 1648 р. Те, що Б. Хмельницький у 1648 р. у своїх перших посольствах до Туреччини шукав впливу не лише на татар, а й на інших васалів Османської імперії, зокрема на союзного для Польщі Василя Лупула, можна припускати з великим відсотком достовірності “Але се очевидно, що у Хмельницького були дійсно вже й тоді пляни на молдавське господарство [...]”, – писав М. Грушевський (*Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135*). Про реакцію Василя Лупула на такі заходи перед султаном знаходимо відомості у записах М. Голінського (див.: *Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 р.). – Львів, 1993. – С. 25*). У посольствах Б. Хмельницького у Стамбул у наступні роки політика Молдавії і справа Лупула дуже часто піднімалися гетьманом на високу площину в українсько-османських взаєминах.

12. “*Відомості про повстанчі рухи балканських слов'ян доходили до нього безпосередно від слов'янських емігрантів і висланників та інших невдоволених підданців султана, що приходили на Україну*”.

І. Крип'якевич не випадково у цій статті раз у раз робить наголос на тематиці визволення балканських народів з-під влади Османів. До 1939 р. вивченню цієї проблеми історик приділяв більше уваги, ніж дослідженню українсько-турецьких взаємин. Зрештою про своє бажання вивчати сербсько-українську історію І. Крип'якевич писав ще у щоденнику гімназійних років, занотовуючи 21 листопада 1903 р. думки щодо планів своїх майбутніх наукових досліджень: “Сербсько-укр[аїнські] відносини (до Сербії їхати? і акти)” (*Крип'якевич І. Мої гадки [1903–1904 рр.] // Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 324: «1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про Університет 1905–06; 3. “1903–1904. Дневник і varia»* (аркуші без пагінації)).

Згадки про плани Б. Хмельницького після Зборівської битви здійснити похід на османські землі за участю балканських народів див., напр., у статті: *Крип'якевич І. Сербі в українському війську // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – 1919. – Т. 129. – С. 83, 91. Матеріали про сербів Василя Даниловича, Миколу Маркевича та Івана Юрієвича Сербина І. Крип'якевич узяв саме з цієї розвідки (Там само. – С. 84–85)*. Інша річ, що тут, як і в деяких інших місцях коментованої статті (наприклад, коли йтиметься про події осені 1655 р.), автор, як видається, перебільшує бажання Б. Хмельницького почати війну проти Порту, оскільки протягом усіх років його гетьманування першорядним ворогом усе ж таки залишалася Річ Посполита (див. також коментар № 25).

13. “*С тільки чутка про це, ніби в січні [1650 р.] їхав до Чигирин турецький посол, – що вістку подали донські козаки, але потвердження цієї вістки немає*”.

Тут ідеться про січень 1650 р. (а не про січень 1649 р., як видається на перший погляд); див. відписку з Вольноговіда воєводи Федора Арсенєва з новинами про відносини Б. Хмельницького з турецьким султаном Донские дела [= Русская историческая библиотека т. XXIX]. – СПб., 1913. – Кн. IV. – С. 361–365. У цій відписці згадується, що 30 січня 1650 р. у Вольний

приїхали з України боярські діти Олекса Мисевря і Грицько Семенів, яких воевода посилав на розвідку в Чигирин та інші міста. 11 січня вони чули в Чигирині від хорунжого Дацька “и от иных многих казаков”, що султан писав українському гетьманові, аби той послав проти донців 6000 війська. “Да и он же, Олекса, – читаємо у відписці, – слышел в Чигирине, ждет де Хмельницкий к себе в Чигирин турского посла. А с чем де турский посол в Чигирин будет тово он не ведает” (Там само. – С. 363). Наскільки сумнівною чи достовірною є ця згадка про турецького посла – це питання. Щонайменше, можна говорити, що при дворі Б. Хмельницького справді обговорювали справу дипломатичних взаємин з Мегмедом IV. Вище (наприкінці розділу III) І. Крип’якевич писав: “Але можна припускати, що осінню 1648 р. Хмельницький вів якісь переговори з Портою [...]” (арк. 13). Однак згадку про турецького посла, який прибув до Б. Хмельницького у Переяслав у лютому 1649 р., історик вважав непевною (див. рукописну нотатку на полях (текстологічна прим. 18*): “Тур[ецький] посол в Переяславі (II, 1649 ?) – шабля, кор[она], булава – неправдоподібне [...]” (арк. 13)).

14 “[...] факсиміле його було опубліковано [III] томі першого видання «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов»”.

Аналіз цього фрагмента листа султана до Б. Хмельницького див. також Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 135–136 (прим. 1).

15. “Супроти того, що розпоряджаємо оригіналом листа, який у цих уступах має цілком відмінний зміст, – треба ці фрази уважати просто неточним перекладом”.

Детальне порівняння османського тексту цього листа Мегмеда IV до українського гетьмана від лютого 1651 р. з його перекладом XVIII ст. польською мовою, що був виданий П. Буцинським російською у його монографії, здійснив В. Д. Смирнов. Див.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 550–551. Тут відзначено цілу низку неточностей (часто істотних) польського перекладача, зокрема саме цієї цитати, у правильності перекладу якої сумнівався І. Крип’якевич. Переклад В. Д. Смирновим цього місця і його коментарє такими: “В турецком же тексте вышеприведенному месту соответствуют слова: [...] “Затем, будучи устойчивы в подданстве, вы просили о том, чтобы вам с нашей высочайшей августейшей стороны дана была договорная грамота, подобно тому, как даются другим христианским царям”. Следовательно тут ни о какой дани и ни о каких данниках и помину нет” (с. 551) (курсив у цитаті В. Д. Смирнова).

16. “Це було історичне рішення, що відкривало перед Україною нову епоху розвитку. Але поки що ця справа не була практично здійснена і Україна не могла ще дістати військової допомоги від братнього російського народу”.

Тут відображено погляд, поширений у радянській науці, про те, що після рішення Земського собору від лютого 1651 р. Росія нібито почала проводити політику скеровану на поступове прийняття України під свою протекцію. У 90-х роках XX ст. московський історик Л. В. Заборовський писав з цього приводу: “[...] очевидно было, что, несмотря на активные усилия гетманского руководства добиться скорого включения России в борьбу не удастся. Долгое время господствующее советской историографии мнение, что после земского собора начала 1651 г. ее правители избрали именно такой путь, неосновательно” (Заборовский Л. Последний шанс умиротворения переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Украина в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть – К., 2000. – [Вип. 1.] – С. 238).

17. “Богдан Хмельницький у пізнішому часі, в листі до Тетері і С. Богдановича від 21 березня 1654 р., так висловився про нього [...]”.

З контексту цього листа, однак, не випливає однозначнo, що гетьман говорив саме про посольство трилітньої давнини, як і те, що Осман-чауш у квітні 1651 р. поїхав із Хмельницьким з Животова до Брацлава (див. вище текст І. Крип’якевича). У цьому листі

могли б, наприклад, згадуватися українсько-турецькі переговори з тим самим Османом-чаушем попереднього 1653-го, року І. Крип'якевич пише про них у наступному розділі: “Як видно із вище приведених звісток, зв'язки між Україною і Туреччиною у 1653 р. були доволі жваві. Безперестанно ішов обмін посольствами” (арк. 60). Про відправлення Осман-чауша у травні 1651 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 247, 248 (прим. 1, 2), 137.

18. “З 1652 р. не дійшли до нас ніякі звістки про українсько-турецькі зносини. Але треба припускати, що ці зносини не перервалися, а продовжувалися далі, з огляду на політичні справи, що були важливі для обидвох сторін”.

Оскільки І. Крип'якевич користувався висновками Я. Рипки, викладеними в “Історії України-Руси” М. Грушевського (Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1544), то йому невідомим залишався зміст останньої з трьох статей чеського орієнталіста, яка вийшла друком у той самий рік, що й том “Історії України-Руси” (*Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – С. 209–231; що правда, І. Крип'якевич знав, що Я. Рипка видав таку статтю, про що свідчить згадка про неї у списку джерел та літератури до теми, вміщеному наприкінці статті 1947 р.). Річ у тім, що підготовка М. Грушевським до друку т. IX, ч. II своєї праці велася у 1930 р., і автор тут використав лише дві відомі на той час публікації Я. Рипки (1928 і 1930 рр.). На першу з них історик відгукнувся на сторінках журналу “Україна”, зазначивши, що другу Я. Рипка надіслав йому, коли верстка збірника була вже в друкарні (*Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна – 1930. – Липень – серпень. – (Кн. 42). – С. 7; інший, маловідомий відгук на статтю Я. Рипки 1928 р. див.: *Загоровський Е. А.* Новые данные об украинско-турецких отношениях при Богдане Хмельницком // ИР НБУВ. – Ф. X. – № 22868. – Арк. 1). Останні зміни в текст “Історії України-Руси” вносилися автором ще під час коректи у грудні 1930 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539). “Том IX–2 примерз міцно до друкарні, – писав М. Грушевський до І. Крип'якевича 5 вересня 1930 р. – Текст видруковано ще літом, але я необережно хотів дати покажчик, і тепер за се покують. Може, на новий рік вийде” (*Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування та мемуарів) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – Док. 45. – С. 360).

У своїй третій статті 1931 р. Я. Рипка, завершуючи видання османських листів з т. зв. геттінгенського кодексу опублікував лист великого візира Агмеда-паші до Б. Хмельницького від 23 грудня 1652 р. (*Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty.. – Dok. II. – S. 220–224). У 1980-х рр. той самий лист вивчив і переказав, навівши коротку цитату в перекладі англійською з османського тексту В. Остапчук (*Ostapchuk Victor.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Region: [Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quellejey. – Paris; The Hague, 1978. – 458 p.] // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI – № 4. – P. 517–518). Звертаючись до гетьмана, великий візир писав, що з часу, відколи він зайняв цей уряд у червні 1652 р., від козаків не було жодного листа. Не знаючи причини цього, візир довідався від Ромазана-бея, колишнього правителя кінбурнської фортеці, що козацький посол від Б. Хмельницького (Василь Юркован, як називається він у листі (Vasil Jorkovan)) був ув'язнений в Очакові і проданий у рабство. Як тільки ця новина дійшла до Стамбула посла одразу відшукали, звільнили з полону і нагородили. Його відправили у зворотну дорогу разом з турецьким гінцем, який повіз до гетьмана це грудневе послання 1652 р.

Інший лист, Б. Хмельницького до султана – оригінал османською мовою. Хоч без точної дати (січень 1653 р. з Чигирини), але його зміст доповнює ці відомості. Лист було віднайдено у стамбульському архіві Ш. Лемерсьє-Квельквеже, яка гіпотетично датувала документ лютим 1653 р. (*Lemerrier-Quellejey Chantal.* Les relations entre la Porte ottomane

et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1970. – № 11 (3). – P. 459–461; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quellejay. – Paris; The Hague, 1978. – P. 195 (докум. Е 8548)). На деякі неточності щодо коментарів Ш. Лемерсьє-Квельквеже і зв'язок цього документа з тим, що був виданий Я. Рипкою від 23 грудня 1652 р., наголосив В. Остапчук (*Ostapchuk Victor. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Region.* – P. 517–520). Ще раз піддавши лист Е 8548 прискіпливому аналізу і заново переклавши його з османської (тепер уже англійською), В. Остапчук та А. Рідльмайєр ймовірно датували його 3 (13) січня 1653 р. (“на третій день середнього місяця зими”), а ув'язненим в Очакові послом гіпотетично називали Василя Юрчича, який зустрічається в реєстрі 1649 р. (Ibidem. – P. 518–519; *Riedlmayer Andréas, Ostapchuk Victor. Bohdan Xmel'nyts'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies.* – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 453, 470 (note 1). Опис документа Е 8548 див. ще в одній рецензії того самого автора на збірник А. Беннігсена та ін., зроблений на підставі нових його пошуків у Стамбулі у 1983 р. і доповнений додатками *Ostapchuk Victor. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Documentary Legacy of the Crimean-Ottoman Relations // Turcica* – 1987. – Т. XIX. – P. 274). Крім того, згадка про лист Б. Хмельницького до султана за січень 1653 р. є в переліку невіднайдених листів українського гетьмана (Документи Богдана Хмельницького / Упор І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 659).

У своєму листі Б. Хмельницький писав до Мегмеда IV про цей прикрий інцидент, що стався в українсько-османських взаєминах в останні місяці 1652 р.: нібито, як тільки Ромазан-бей, щирий приятель козаків, через обмови та інтриги був звільнений зі свого санджака, то козацького посла Василя ув'язнили в Очакові. Тому гетьман переконував Мегмеда IV повернути Ромазан-беєві цей уряд, зважаючи на добросусідські взаємини між Портою і Військом Запорозьким, що панували, коли він був намісником у кінбурнській околиці

До цих фактів, що проливають світло на українсько-турецькі взаємини другої половини 1652 р., можна додати ще інші, не такі певні. Наприклад, В. Д. Смирнов на основі османської хроніки Наїми згадує про якийсь лист Б. Хмельницького до муфтія у Стамбулі, датований 1652 р. (*Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века.* – СПб., 1887. – С. 546–548). Однак це свідчення Наїми виглядає дуже недостовірним

Таким чином, документи орієнтального походження введені у науковий обіг у 1930-х – 1980-х рр., подають багато першорядної інформації про взаємини Б. Хмельницького з Османською Портою у другій половині 1652 – перші місяці 1653 рр. На тлі цих важливих публікацій західноєвропейських та українських північноамериканських дослідників щонайменше дивно звучить твердження Б. Флорі, нібито про українсько-турецькі взаємини “[...] на рубежі 1652–1653 р. [...] можна судити в основному за свідченнями із других рук” (*Флорія Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина.* – 2001. – № 3. – С. 98).

19. “В лютому у Константинополь прийшла звістка, що через Силістрію переїздив посол від Хмельницького до Порти [...]”.

В. Остапчук припускає, що це могло бути саме те посольство, яке везло до Стамбула згаданий у попередньому коментарі лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV від січня 1653 р. (*Harvard Ukrainian Studies.* – 1982. – Vol. VI. – № 4. – P. 518). Перелік посольств з України в Порту і з Порти в Україну див. також у праці: *Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительное движение на Балканах.* – М., 1978. – С. 65.

20. “Далі Виговський доповів ще [...]”.

У цьому місці йдеться про Данила Виговського

21. *“Виговський невірньо і тенденційно змалював перед російськими послами справу так, немов би Хмельницький був беззастережним прихильником союзу з Туреччиною, і щойно він, Виговський, переконав гетьмана про шкідливість цих зв'язків”.*

І. Виговський свідомо протиставляв турецьку протекцію над Україною московській, причому робив це, найімовірніше, з відома Б. Хмельницького (*Грушевський М.* Історія України-Руси – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 614); *Наріжний С.* “Московська служба” Івана Виговського // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – 1928. – Т. 149. – С. 117–139). Українська дипломатія у такий спосіб ставила московського царя перед фактом, що якби Москва не взяла Військо Запорозьке під свою протекцію, то Б. Хмельницький змушений був би звернутися до турецького султана. Це була одна з аргументацій, що наводилася на Земському соборі 1 жовтня 1653 р. з приводу доцільності почати війну з Річчю Посполитою і прийняти Україну в підданство царя (див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет – К., 1993. – С. 332; *Федорук Я.* Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому – К.; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 203; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 69, 71). Таку саму аргументацію, протиставляючи перед російськими дипломатами Османську імперію своїм взаминам з Олексієм Михайловичем, українські політики використовували раніше, наприклад, перед Земським собором у лютому 1651 р., про що згадував І. Крип'якевич (див. у цій статті текстологічне прим. 62*).

Поза іншим, як видається, те, що автор не висловив негативної оцінки діяльності І. Виговського який у радянській історичній літературі 40-х рр. вже таврувався як зрадник (така тенденція в радянській науці була перехоплена від російської історіографії XIX ст., зокрема від С. Соловйовата ін.), також було однією з причин, чому цю статтю І. Крип'якевич так і не зміг надрукувати у той час.

22. *“Посли чогось то не поступили по дорозі до Сіяуша, і він дуже жалувався на те у листі до Хмельницького”.*

Лист Сіяуша-паші, про який згадує І. Крип'якевич, насправді датується першими місяцями 1654 р., коли козацькі послы, що прибули у Стамбул 21 квітня 1654 р., обминули по дорозі володіння сілістрійського намісника (*Грушевський М.* Історія України-Руси – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 781). Сіяуш-паша відправив до Чигирина свого гінця Бекир-агу зі скаргою на такий вчинок “[...] а чому від вас до нас немає грамоти, про те нам не відомо” (*Жерела до історії України-Руси* – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 382. – С. 317–318; *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры Центральной, Восточной Юго-Восточной Европы в IV–XVIII вв.* – Запорозьке, 1993. – С. 48–49). Посилаючись нижче (прим. 167) на звіти С. Ренігера зі Стамбула, друкуючи в “Жерелах до історії України-Руси” (Т. XII. – С. 313–314, 349), І. Крип'якевич подає хибну дату одного з цих звітів, а саме від 18 травня 1655 р. Насправді цей звіт писався 18 травня 1654 р. У ньому С. Ренігер повідомляв імператора, що козацькі послы прибули в Стамбул 21 квітня (Там само. – С. 313–314).

Ймовірно, що козацькі послы обминули Сілістрію з огляду на участь Сіяуша-паші у формуванні польсько-татарської ліги в останні місяці 1653 р. напередодні і під час Жванецької кампанії (*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 68–69, 76–77).

У 1655 р. українські послы Роман та Яків прибули у Стамбул найвірогідніше, у середині–другій половині травня. М. Грушевський досить непослідовно визначає дату їх відправлення з Чигирина разом з Шагін-агою: історик спочатку пише, що козацьке посольство було відправлене з турецьким гінцем у середині квітня, а далі за текстом – у травні (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064, 1097). На початку квітня

Б. Хмельницький затримав був Шагіна-агу до часу, поки з Москви не повернулися б українські послы з інструкціями Олексія Михайловича в цій справі (лист гетьмана до царя від 2 (12) квітня 1655 р.: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 304. – С. 418–420). М. Грушевський однак, припускав, що гетьман так довго не затримував султанського гінця (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064). Але таке припущення є сумнівним. Звіт австрійського резидента у Стамбулі С. Ренігера про українських гінців датовано 3 червня 1655 р. (Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 436. – С. 349).

Посольство Б. Хмельницького до султана весною 1654 р., через кілька місяців після Переяславської ради, І. Крип'якевич не брав до уваги. З огляду на пізніші висновки історика, подані у монографії 1954 р., про це можна говорити, навіть незважаючи на втрачений аркуш у статті 1947 р. (арк. 71), де, як ми бачили, йдеться якраз про події перших місяців 1654 р. У своїй монографії І. Крип'якевич писав: “Дипломатичні відносини України з Портою були розірвані у липні 1653 р., коли гетьман, вступаючи у вирішальний етап переговорів з Росією, не дав прощальної аудієнції султанському послу. Проте возз'єднання України з Росією було для Порти такою небезпечною подією, що Порта вирішила шукати знову порозуміння з Хмельницьким” (*Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 500; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 317). Далі у тексті – одразу про приїзд Шагіна-аги до Чигирину у березні 1655 р. без згадок про українсько-турецькі взаємини першої половини 1654 р.

23. “У листі до султана Хмельницький жалуввся на кримських і ногайських татар”.

Тут йдеться не стільки про лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV, скільки про завдання, яке ставив український гетьман перед своїми послами у Стамбул. На сьогодні відомий лише один лист Б. Хмельницького до султана за 1655 р., написаний, імовірно, наприкінці листопада після битви під Озерною (Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 345).

24. “Треба критично роз[і]брати джерело, з якого дізнаємося про цю неймовірну подію – султанський лист з вересня 1655 р.”

Ця тема – критичний аналіз спопуляризованого завдяки М. Костомарову листа султана до Б. Хмельницького від вересня 1655 р., себто намагання І. Крип'якевича виявити ймовірні неточності у перекладі листа з османської мови на старопольську – як зазначалося в передмові і в коментарі № 4, напевно, була поштовхом для історика написати цю статтю про українсько-турецькі взаємини в роки Хмельниччини в цілісній перспективі. Як ми бачили, неточності гіпотетично визначені І. Крип'якевичем у листі султана до гетьмана від березня 1651 р., друкованому у монографії П. Буцинського зі старопольського перекладу, підтверджуються перекладом з османської В. Д. Смирнова (див. коментар № 16). “Так само можна думати, – пише І. Крип'якевич у цій статті, – що і переклад султанського листа з 1655 р. може бути помилковий, що зміст його не в усьому вірно переданий” (арк. 75).

Загалом тема неточних перекладів XVII–XVIII ст. зі східних мов (зокрема, з османської або татарської) російською або польською не була новою в 40-і роки XX ст., коли І. Крип'якевич писав свою статтю. В. Д. Смирнов, як ми бачили, звиряв османський текст листа султана 1651 р. з його перекладом і прискіпливо відзначав помилки перекладача. Досить різкі репліки з цього приводу кидав іноді М. Грушевський (див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 61 (“несправна копія”), 136 (“польський переклад дуже незугарний”), 538 (“лихий переклад”); К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1540 і т. д.). Після того, як була написана стаття І. Крип'якевича, такі неточності перекладачів відзначали й інші дослідники. Так, польський орієнталіст З. Абрагамович писав з цього приводу у 1954 р.: “Документи татарські й турецькі, що становлять важливе джерело до історії Польщі, недоступні однак, для переважної більшості польських істориків-неорієнталістів з причини своєї мови, вони відомі переважно з давніх перекладів. Ті, однак, не відповідають за багатьма ознаками потребам науки, а найбільшою їхньою вадою є помилки і перекручення, що

нерідко змінюють істотну частину листа. Таких великих помилок не позбавлені навіть переклади найкращого з давніх польських орієнтальних перекладачів, Самуеля Отвіновського” (*Abrahamowicz Zygmunt. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przeglad Orientalistyczny. – 1954 – № 2. – S. 147*). У наш час особливу увагу проблемі точних перекладів кримсько-татарських листів у Посольському приказі в Москві у 50-х роках XVII ст. приділяє у своїх працях московський історик Сагіт Фаїзов, див.: *Фаїзов С. Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г. (Перевод и комментарии) // Русская украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000. – С. 180–207; його ж. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постперейславского времени. – М., 2003. – 168 с.*

Наскільки цей сюжет був важливий для автора, видно з того, що хоч російськомовна стаття 1949 р. – це, по суті, конспективний скорочений виклад тексту 1947 р., однак місце, що стосується аналізу листа Мегмеда IV до українського гетьмана за 1655 р., повністю було збережене для друку в “Вопросах истории” і майже дослівно було передано з українського тексту. На жаль, за свого життя І. Крип’якевичеві так і не вдалося оприлюднити ці свої висновки. У монографії 1954 р. ані жанр і стиль викладу матеріалу, ані, ймовірно, суворі обмеження видавництва щодо обсягу не дали йому можливості повною мірою аргументувати свої думки. І. Крип’якевич лише одним реченням переказав зміст листа султана, додавши коротку репліку у примітці: “Турецькі листи збереглися в перекрученому перекладі, з якого виходить, нібито українські послы погодилися на підданство султанові такого неправильного погляду додержувався Костомаров” (*Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 501; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 318, 381 (прим. 38)*).

Саме цей лист султана до Б. Хмельницького, що насправді датується не вереснем 1655 р., а останньою декадою рамазану 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.), у 1931 р. дослівно переклав чеською з османської геттінгенської копії Я. Рипка. У передмові до публікації він зазначив, що старий польський переклад справді дуже сильно відрізняється від османського тексту (*Рипка Ян. Další příspěvek ke korespondenci Vysolé Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – С. 212, 224–231*). Однак критичні застереження І. Крип’якевича щодо того, чи польський перекладач правильно передав зміст, де йшлося про підданство Б. Хмельницького султанові, були марними. З цього чеського перекладу видно, що у листі, переданому Мегмедові IV Романом та Яковом, гетьман не лише просив підданства, але й домагався від султана договірної грамоти (‘ahd-наме). Мегмед IV задовільнив це його прохання, видав договірну грамоту і навзаєм вимагав, щоб восени 1655 р. гетьман передав через Шагінагу таку саму договірну грамоту. Б. Хмельницький відповів султанові листом від кінця листопада – початку грудня 1655 р., який передав через того самого турецького посла, де в основних рисах, як видно з порівняння змісту обох листів, відповідав на вимоги, що султан ставив перед ним у липні (ДБХ. – Док. 345). Єдине, чого гетьман не зробив, вимовляючись необхідністю скликати старшинську раду, – це не вислав козацького посольства разом з Шагіном-агою, який вертався у Стамбул у грудні. Однак, не зважаючи на це, на основі копії липневого листа султана з точністю перекладеної Я. Рипкою, можна твердити, що у 1655 р. український гетьман, хоч формально і з мотивів конкретного політичного моменту але просив у султана бути його протектором задля впливу на Крим і придунайські князівства.

25. “Ця інструкція свідчить ясно, що Хмельницький залишився вірний своїм давнім переконанням – що треба звести війну з Туреччиною”.

Загалом, як уже зазначалося (див. коментар № 12), І. Крип’якевич перебільшує можливості та бажання українського гетьмана почати війну з Османською імперією. Те, що в джерелах іноді натрапляємо на згадки про такі плани Б. Хмельницького, засвідчує

лише, що українські політики у середині XVII ст. розвивали свої дипломатичні контакти з іншими державами у кількох напрямках, підтримуючи одночасно добросусідські взаємини з кількома країнами, іноді ворожими між собою (як, наприклад, Османська імперія і Москва або Москва і Швеція і т. д.).

Що ж конкретно стосується цього сюжету – про плани Хмельницького розпочати війну з Туреччиною восени 1655 р., як про це доносить до нас меморіал грека о. Данила, козацького посла, шведському королю – то в одній зі своїх попередніх статей, написаних наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., І. Крип'якевич висловив слушний здогад, що плани наступу козаків на Португальські явилися в цьому меморіалі з ініціативи самого о. Данила. Діяльність цього дипломата була виразником інтересів того середовища грецьких емігрантів у Європі, які у багатьох країнах намагалися організувати військову коаліцію проти Португальської Греції з-під османського панування, в т. ч. й за допомогою венеційської дипломатії (*Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького Зб. наук пр. – К., 1995. – С. 246. Детальніше див. у працях останніх років: Матях В. “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (З приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та В. Ф. Владимирського-Буданова) // Там само. – С. 235–242; Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 232–242; Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658: Документы – М., 2004. – С. 10–13, 56–62 (док. № 4: лист о. Данила від 4 листопада 1654 р.), 135–136 (коментар до документа).*

У домашньому архіві І. Крип'якевича зберігається автограф початкового варіанта статті про о. Данила, виданої В. Матях зі збірки Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського див.: *Крип'якевич І. Данило Калугер Олівеберг // Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 39. – Добірка рукописів і чернеток “Греки диплом[ати] XVII [ст.]” (аркуші без пагінації).*

Дослідженням про Данила Калугера І. Крип'якевич цікавився, ймовірно, не без впливу праці В. Липинського “Україна на переломі”, написаній у 1920 р., з якою історик був добре обізнаний і писав рецензію на неї (Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Кн. 1. – С. 84–86). Крім того, теоретичні засади В. Липинського щодо історії Хмельниччини мали великий вплив на І. Крип'якевича у дослідженні цієї теми. У цій монографії натрапляємо, зокрема, на такі рядки: “Олівеберг заслуговував би окремої біографічної розвідки, яка б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини Гетьмана з грецьким та царгородським православним духовенством” (*Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва XVII-ім столітті – Філадельфія, 1991. – С. 256 (прим. 169)*).

До таких досліджень про греків-дипломатів середини XVII ст., а зокрема про ченця Данила, наприкінці 20-х – на початку 30-х років І. Крип'якевича заохочував М. Грушевський: “Тема греків в гетьманській службі дуже актуальна – писав М. Грушевський у листі від липня 1928 р., – перед одержанням В[ашого] листа я говорив на сю тему. Декотрі варті окремої монографії, як Тафларі, абат Данило etc.”. Або в іншому листі від 5 листопада 1930 р. про готовуваче статтю І. Крип'якевича: “Олівеберга дістав, пустимо. Чи навмисно не згадуєте статті Феденка про нього (Праці Педагогічного інституту) ім. Драгоманова в Празі)?” (*Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці суспільстві – С. 344, 360).*

26. Зміст утраченого тексту у цій статті 1947 р., що передував висновкам, можемо частково реконструювати зі скороченого російськомовного варіанта для “Вопросов истории”. Зокрема, тут мали бути згадки про два документи до історії українсько-турецьких взаємин, які І. Крип'якевич популяризував ще починаючи з середини 1920-х рр. Подаючи

статтю в редакцію “Вопросов истории”, історик писав у 1949 р.: “В каком виде Хмельницкому хотелось организовать мирные отношения с Портой, видно из двух документов касающихся торговли Украины с Турцией” (арк. 28).

I. “Универсалом от 21 апреля 1654 г. он установил пошлины от иностранных купцов – греков, армян и турков [...]” (арк. 28).

Про значення цього універсалу для вивчення історії торгівлі України в епоху Хмельниччини, зокрема з Османською імперією, І. Крип’якевич висловився ще у 1920 р.: “Се єдиний документського рода, що дійшов до нас” (*Крип’якевич І.* Український державний скарб за Богдана Хмельницького // *Записки НТШ.* – 1920. – Т. 130. – С. 95). Відтоді й до кінця свого життя І. Крип’якевичеві не вдалося знайти або аналізувати вже опубліковані ще якісь вірогідні джерела (за винятком т. зв. Чорноморської конвенції початку 1650-х рр. між Україною і Туреччиною), які б доповнювали відомості цього універсалу і кидали нове світло на розвиток українсько-турецької торгівлі.

Натомість у наступних після 1920 р. працях І. Крип’якевич вносив корективи щодо датування універсалу У статті 1949 р., як бачимо, універсал датовано за старим стилем (дату 21 квітня подано у списку друкованому виданні: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб., 1862. – Т. III. – Док. 344. – С. 507–508). Таку дату І. Крип’якевич приймав, аналізуючи цей документ ще у 1920-х – 1930-х рр. (Там само. – С. 95; *його ж.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // *Український археографічний щорічник. Нова серія.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 280–303). За іншим списком універсал, однак, датується 28 квітня ст. ст., і у “Студіях над державою Богдана Хмельницького” І. Крип’якевич, подаючи регести універсалів гетьмана за 1654 р., підкреслював неоднозначність датування документа “29. 1654, 21 (28?) квітня, в справі податку на чужоземних купців [...] Публікований із першої копії: *Акты ЮЗап. России т. III с. 507–508*” (*Крип’якевич І.* Студія над державою Богдана Хмельницького V. Гетьманські універсали // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – 1927. – Т. 147. – С. 67). Протягом розбіжність у датуванні, що зустрічається у різних опублікованих списках універсалу І. Крип’якевич писав у статті, виданій у збірнику “Україна” у 1928 р., де, крім цього, немало місця присвятив аналізу тексту документа (*Крип’якевич І.* Остафій Астаматій (Остаманенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // *Україна.* – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 6 (прим. 1), 7). Але, як бачимо, у 1940-х рр. історик усе ще дотримувався свого старого погляду на датування митного універсалу 21 квітня, причому визначав цю дату досить твердо й однозначно.

Вбачаючи такий різнобіг у датуванні різних списків, у монографії 1954 р., характеризуючи розвиток торгівлі, І. Крип’якевич не подавав точної дати цього документа а лише рік (*Крип’якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 319; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213). Проте вже у виданні документів Богдана Хмельницького універсал датовано 28 квітня 1654 р., а 21 квітня історик вважав помилковою датою (*Документи Богдана Хмельницького / Упор І. Крип’якевич, І. Бутич.* – К., 1961. – Док. 245. – С. 343–344). Це було повторено у перевиданні, здійсненому І. Бутичем (*Універсали Богдана Хмельницького / Упор І. Крип’якевич, І. Бутич.* – К., 1998. – Док. 74. – С. 142–144).

II. “Второй документ – это “Пакты с цесарем турецким и войском запорожским и народом русским, какие должны быть в отношении к торговле на Черном море”; как следует из содержания, это проект договора, разработанный на Украине, вероятно в начале 1650-ых годов, когда сношения Хмельницкого с Портой являлись наиболее частыми”. Далі автор наводить 13 пунктів цього проекту договору в перекладі з польської російською (арк. 29–30).

І. Крип’якевич звернув увагу на цей документ виданий ще у 1822 р., задовго до написання у 1940-х рр. своєї статті про українсько-турецькі взаємини (див.: *Собрание государственных грамот и договоров.* – М., 1822. – Ч. III. – С. 444–447; *Крип’якевич І.* Договір Б. Хмельницького про торгівлю на Чорному морі // *Календар Українського Народного Союзу на 1927 р.* – Jersey City (Джерзі Сіті), 1926. – С. 72–74). У наукових дослідженнях другої

половини 1920-х – 1930-х рр. історик часто згадував цей проект договору з приводу характеристики кордонів Війська Запорозького та організації торгівлі в епоху Хмельниччини (Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького III. Державні межі; IV. Дороги // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка – 1926. – Т. 144–145. – С. 125; його ж. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького – С. 302; його ж. Історія України – Львів, 1990. – С. 182–183). Крім того, сам текст проекту цього договору декілька разів передруковувався І. Крип'якевичем у його перекладі українською і в передруку польською з видання 1822 р. (Крип'якевич І. “Відвічна вісь” України // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – С. 258–260; його ж. Богдан Хмельницький – К., 1954. – С. 320–321; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213–214; Документи Богдана Хмельницького – Док. 475. – С. 619–622).

Незважаючи на те, що датування “Пактів...” дуже непевне, автентичність документа в принципі, не піддавалася І. Крип'якевичем сумніву. Так, наприклад, у примітці до публікації в “Документах Богдана Хмельницького” читаємо такий коментар історика: “Цей проект договору за традицією відноситься до документів Богдана Хмельницького” (с. 619). У збірнику 1822 р. його датовано 1649 р., “[...] на якій основі – не знати”, – писав історик (Крип'якевич І. “Відвічна вісь” України – С. 258).

Однак І. Крип'якевич не погоджувався з видавцем початку ХІХ ст., визначаючи ймовірне датування проекту договору пізнішими роками. Так, у популярній “Історії України” автор недвозначно вкладає цей документ у контекст історії українсько-турецьких взаємин, що склалися у 1651 р. у зв'язку з планами встановити протекцію Османської імперії над Україною: “Разом з тим, – читаємо в тексті, – була надія розвинути широку торгівлю в балканських країнах і на Чорному морі” (Крип'якевич І. Історія України – С. 177, 182–183).

Ще чіткіше про дату конвенції вказано у монографії 1954 р.: “Документ цей належить, очевидно, до початку 50-х років ХVІІ ст., коли зв'язки з Портою були більш постійними” (Крип'якевич І. Богдан Хмельницький – К., 1954. – С. 320; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 213). Ця фраза, як бачимо, є приблизним перекладом з російського варіанта статті 1949 р. (див. цитату в заголовку коментаря), де автор пов'язував датування проекту конвенції з поживленням взаємин Порти з Україною на початку 1650-х рр. У збірнику “Документи Богдана Хмельницького” “Пакти...” також датуються упорядниками 1650-ми рр.

В українському тексті статті 1947 р. І. Крип'якевич у кількох місцях недвозначно натякає, що достовірнішою датою для цього документа є 1650-і рр. У контексті розвитку українсько-турецьких взаємин автор намагається акцентувати увагу на тих досягненнях української та османської дипломатії, про які йдеться в пунктах проекту договору. Наприклад, з приводу посольства А. Ждановича до Порти восени 1650 р. І. Крип'якевич пише: “Посольство добуло також важливі привілеї для України – утримувати свого резидента та постійного посланника в Константинополі” (арк. 32; порівн. п. 4 конвенції). Або про інші події в цьому самому контексті: “Про листи турецького уряду до Хмельницького про відповідь гетьмана і взагалі про хід переговорів не знаємо нічого точнішого. Але з дальших вісток виходить, що головним предметом дискусій був план українсько-турецького договору” (арк. 59; липень 1653 р.); “Хмельницький доручив також послам продовжити переговори про складення договору про дальші сусідські зв'язки між Туреччиною та Україною. На жаль, цих доручень не знаємо в достовірній формі, а тільки з листа візира і відповіді султана на листа Хмельницького” (арк. 72; вересень 1655 р.); і т. д.

Таким чином, з цього випливає, що І. Крип'якевич визначав датування проекту цієї конвенції початком або серединою 50-х років ХVІІ ст.

І. Крип'якевич, звичайно, не був єдиним істориком, який звернув увагу на це джерело. У ХІХ ст. про Чорноморську конвенцію писали у своїх працях, присвячених Б. Хмельницькому і М. Костомарову і П. Буцинському. М. Костомаров, приймаючи датування упорядників “Собрания государственных грамот и договоров” 1649 роком, визначав цим

документом початок українсько-турецьких взаємин в епоху Хмельниччини (*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н. И.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 605). Однак П. Буцинський ставив укладання цього договору в контекст турецького посольства до Б. Хмельницького у лютому 1649 р., про яке брав відомості з “Краткого описания Малороссии” (як ми бачили, І. Крип’якевич вважав цю відомість “Краткого описания Малороссии” неправдоподібною). Тут же історик наводив пункти цього договору в перекладі російською мовою (*Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – Харьков, 1882. – С. 114–117).

Обидві ці думки мали вплив на дальшу історіографію. Зокрема, у статті 1928 р. Я. Рипка вважав цей документ першим дипломатичним актом між Османською імперією і

Б. Хмельницьким (*Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // *Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovu University k šedesátým narozeninám.* – V Praze, 1928. – S. 482). М. Грушевський критикував М. Костомарова за те, що історик випускав з уваги взаємини Б. Хмельницького з Портою у 1648 р., зазначаючи, по-перше, що цей документ є, без сумніву проектом договору а не самим договором, а по-друге, належав він до часу після смерті Б. Хмельницького (*Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // *Україна – 1930.* – Липень – серпень. – (Кн. 42). – С. 5).

Думки І. Крип’якевича про те, що цей документ належить до епохи Хмельниччини, викладені наприкінці 1930-х – на початку 1960-х рр., як бачимо, йшли врозріз з цими висновками М. Грушевського. Натомість згадку, подібну до тої, що зустрічається в П. Буцинського щодо зв’язку цього документа з лютневим турецьким посольством 1649 р., яке гетьман приймав у Переяславі, знаходимо у монографії В. Голобуцького (*Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С. 177).

У той самий час, у середині 1940-х рр., коли І. Крип’якевич писав свою статтю, дослідженням українсько-турецької Чорноморської конвенції займався його учень О. Прицак. Прив’язуючи відомості османського хроніста Наїми до одного з пунктів договору історик задавався питанням: “Чи не треба цю морську конвенцію [...] вважати конвенцію, що її заключив Джалалій (у червні 1648 р. – Я. Ф.)?” (*Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 151; *Pritsak Omelian.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens.* – Leiden, 1953. – Bd 6. – S. 266–298). У 1990-х рр. О. Прицак висловився з цього приводу з більшою категоричністю “[...] українсько-турецька (помилк. друк: татарська. – Я. Ф.) конвенція того часу, але без дати, яку я продовжую зв’язувати з договором Б. Хмельницького з Туреччиною 1648 р. (але датую його тепер не червнем, а липнем 1648 р.) [...]” (*Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 183).

Крім цього, історик здійснив дві публікації цього документа український переклад і польський передрук з видання 1822 р. (там само. – С. 191–192; *Прицак О.* Український Чорноморський флот // *Літературна Україна* – 1992. – 22 червня). Український переклад договору здійснений О. Прицаком, ще раз передруковувався (*Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке – К., 1999. – С. 86–89). Незважаючи на однозначне трактування дослідницею такої суперечливої справи, як датування цього документа (“Академік Омелян Прицак довів, що цей турецько-український договір треба датувати липнем 1648 р. [...]”), слід визнати, що наведені аргументи не є до кінця переконливими. Адже на початку 1648 р. Б. Хмельницький лише починав свою діяльність і навряд чи міг укладати договори такого рівня, якого мала бути ця конвенція, що встановлювала б партнерські, рівноправні взаємини з такою сильною державою, як Османська імперія. Вимога Б. Хмельницького до султана трактувати його послів нарівні з

послами інших християнських правителів з'являється лише у наступних посольствах. Через це, як видається, аргументи І. Крип'якевича, який пов'язує цю конвенцію з періодом активізації українсько-османських взаємин у 1650-х рр., виглядають правдоподібнішими.

Дискусії з приводу датування проекту українсько-турецького договору якимось відтілюють проблему автентичності цього джерела. Чи взагалі ця конвенція або її проект існували? І хоч автентичність цього документа за окремими винятками, у науці не викликає особливо полярних думок (у т. ч. з причини авторитету видатного архівіста початку ХІХ ст. і першого публікатора конвенції М. Бантиша-Каменського), все ж таки відсутність рукопису з якого робилася публікація 1822 р., спонукає до роздумів і в цій царині. “Пора було б відшукати копію, з якої опубліковані “пакти” перед століттям – писав І. Крип'якевич у 1920-х рр., – і видати сей важний акт в новім догіднім виданню” (*Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького* – С. 305 (прим. 159)).

Як свідчив авторові цих рядків проф. Я. Р. Дашкевич у квітні 2005 р., у 70-х роках ХХ ст. Ярослав Романович робив спроби віднайти цей рукопис у російських архівах, однак безуспішно. Сьогодні Я. Р. Дашкевич готує окреме дослідження про ці “Пакти...” Проте, доки не буде віднайдено не лише документ з якого робилася публікація 1822 р., але й нові достовірні джерела, цю тему, як видається, й надалі оповиватиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез.